

УДК 338.24 : 338:43

Пуцентейло П.Р.,
д-р екон. наук, професор, професор кафедри
обліку та економіко-правового
забезпечення агропромислового бізнесу
Костецький Я.І.,
канд. екон. наук, доцент, докторант
кафедри обліку та економіко-правового
забезпечення агропромислового бізнесу
Тернопільського національного економічного університету

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ІНСТИТУЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Putsenteilo P.R.,
dr.sc.(econ.), professor, professor at the department
of accounting, economical and legal
maintenance of agroindustrial business
Kostetskyi Ya.I.,
cand.sc.(econ.), assoc. prof., doctoral candidate at the
department of accounting, economical
and legal maintenance of agroindustrial business
Ternopil National Economic University

INSTITUTIONAL ENVIRONMENT AND INSTITUTIONS OF THE FUNCTIONING OF THE AGRARIAN SECTOR OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION PROCESSES

Постановка проблеми. Україна через специфіку історичного розвитку опинилася перед необхідністю швидко проводити рішучі інституціональні зміни, спрямовані на забезпечення економічного зростання аграрного сектору. Однак формування інституційного середовища, що може забезпечити зростання аграрного бізнесу країни відбувається повільними темпами, з великими деформаціями внаслідок окремих прорахунків. Наявна структура інституціонального середовища аграрного сектору свідчить про необхідність перегляду стратегічних пріоритетів інституційних перетворень в аграрній економіці України.

Специфічність інституціональних змін аграрного сектору в умовах постійних дисбалансів і тектонічних зрушень призводить до руйнування внутрішніх та зовнішніх ринків аграрної продукції і має величезний вплив на розвиток вітчизняної економіки. При цьому особливості становлення інституту можуть бути зрозумілі й оцінені лише в контексті всієї сукупності інституційних змін національної економіки України. Трансформація аграрної економіки в ринкову відбулася на тлі фундаментальних інституційних зрушень: виникнення різноманітних форм власності та укладів, складна взаємодія старих і нових економічних інститутів, відродження господарських традицій та поява нових технологій, зміни традиційної ролі держави в сучасних процесах, що відбуваються. Саме тому трансформація аграрного сектору і вхідження його у світовий економічний простір потребують подальшої послідовної інституціоналізації вітчизняної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зміст поняття «інститут» розкрито у працях багатьох науковців. Значний внесок у розвиток інституціональної теорії зробили вчені А. Берлі, Дж. Бьюкенен, М. Вебер, Т. Веблен, О. Вільямсон, Л. Девіс, Т. Еггертсон, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Г. Мінз, У. Мітчел, Д. Норт, Дж. Окслі, Дж. Ходжсон та ін.

У питаннях розвитку інституціонального середовища в перехідний період економіки вітчизняна й зарубіжна література збагатилася завдяки дослідженням учених А. Аслунда, В. Вольчика, Ю. Губені, М. Дерябіної, Р. Капелюшнікова, Ю. Кіндзерського, С. Кірдіної, Г. Клейнера, Я. Корнаї, Я. Кузьміна, Ю. Латова, Ю. Лопатинського, Ю. Лузана, Ю. Лупенка, М. Маліка, Р. Нурєєва, А. Олейника, В. Полтеровича, В. Радаєва, П. Саблука, А. Скоробогатова, В. Тамбовцева, А. Чухна, А. Шастітка, О. Шпикуляка та ін.

Дослідженню сутності й основних тенденцій інституціоналізації форм господарювання в системі аграрних відносин присвячені праці відомих західних дослідників Алена де Жанврі, Д. Бахмана, Г. Брайтшуха, К. Даймера, В. Друна, Г. Екерта, А. Ковальського, В. Кокнаре, І. Маттнеса, Ю. Хайнріха, В. Хейера та ін. Проте окремі питання інституціонального середовища національної економіки, що висвітлені у наукових працях вимагають подальшого методологічного уточнення і пояснення, зокрема це стосується специфічних особливостей розвитку інституціоналізації форм господарювання аграрного сектора.

Постановка завдання. Метою статті є теоретико-методологічний розгляд особливостей інституціонального середовища та інституцій функціонування аграрного сектору України в умовах трансформаційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запровадження інституційних перетворень, що відбувалися й надалі відбуваються в Україні, вирішує лише окремі поточні завдання, тому це призвело до розбалансування сталого економічного механізму, значно погіршило соціально-економічний стан сільських територій і їх жителів, скомпрометувало окремі форми господарювання на селі та сільську працю загалом. Ця ситуація ускладнюється недооцінкою прогресивних наукових методів вивчення і впровадження реформаторських процесів та неврахуванням багатого історичного досвіду соціально-економічних трансформацій (побут, звичаї, традиції, еволюційний аспект тощо).

Сучасні тенденційні зміни характеризуються такими рисами:

- відсутність функціонування налагодженої соціальної інфраструктури села і низький рівень оплати працівників аграрної сфери, що спричиняє міграцію активної частини населення, зокрема молоді;
- обмеження зайнятості у сільській місцевості, що призводить до деградації території та бідності населення;
- різке старіння сільського населення, погіршення стану здоров'я мешканців.

Досягнення стратегічних цілей економічної політики держави має опиратися на інституційні перетворення, які відповідно зумовлюються як макроекономічними факторами, так і особливостями функціонування аграрної сфери та визначення її пріоритетів. Основними цілями інституційних реформ є:

- створення ринкового середовища і введення у дію сучасних важелів державного регулювання економіки;
- формування передумов для структурної трансформації аграрного сектору, забезпечення стабільності та економічного зростання у найближчій перспективі;
- створення умов для раціонального використання ресурсного і трудового потенціалу на основі ефективної інституціональної структури управління.

Необхідність інституційних перетворень в аграрному секторі економіки загострюється з огляду на її високу соціальну роль для національної економіки, яку можна диференціювати за такими напрямками:

- забезпечення продовольчої незалежності на основі задоволення біологічних потреб людини в харчуванні, що дає змогу зберегти високу чисельність та щільність населення країни й її соціально-економічний потенціал;
- вивільнення із сільського господарства на базі впровадження новітніх досягнень науки додаткових трудових ресурсів для використання в інших галузях національної економіки і зростання продуктивності праці;
- кооперація праці з огляду на високий рівень синергетичного ефекту для суміжних галузей та видів економічної діяльності.

Отже, інституційні перетворення в аграрному секторі мають сприяти підвищенню ефективності виробництва на основі становлення ефективного власника, розвитку конкуренції і формування інфраструктури, адекватної сучасним умовам господарювання.

У контексті визначеної мети і предмета дослідження немає необхідності розглядати всі наявні тлумачення поняття «інститут» загалом та за окремими його складовими. Доцільно обмежитися викладом і аналізом тільки тих тлумачень, які можуть бути використані як методологічна основа для вирішення практичних завдань щодо підвищення економічної ефективності аграрного сектору України шляхом її інституційної трансформації.

У методології цього напрямку термінами «інституція» й «інститут» стали називатися явища як економічного, так і позаекономічного тлумачення: держава, законодавство, громадські організації, звичаї, сім'я. Залучення цих інститутів до кола економічного аналізу розширило саме тлумачення економічної науки, що об'єднувало представників інституціоналізму з німецькою новою історичною школою. Поняття «інституціоналізм» та «інститут» запозичені в економічну теорію з юриспруденції, де вони позначали комплекс юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини. Інститути охоплюють соціально-економічний простір, роблять його придатним для життя. Інститути тісно взаємодіють між собою і загалом формують систему, тобто в суспільстві вони утворюють каркас економіки. Система національних інститутів має багаторівневий характер та охоплює все суспільство – від населення країни до окремого громадянина. При цьому всі рівні інституційної системи взаємопов'язані, тому зміни на одному рівні тут же зачіпають інші рівні. Інакше кажучи, роль інститутів у суспільстві полягає в зниженні невизначеності за допомогою встановлення стійких взаємовідносин індивідів. Інститути є фундаментальними чинниками функціонування економічних

систем у довгостроковий період часу, а інституційні межі впливають на формування і розвиток різних спільнот та організацій.

Термін «інститут» походить від латинського «*institutum*», що означало встановлення, запровадження, звичай. Інституцію («*institutio*», «*institutiones*») спочатку розуміли як збірку законів і правил. Одними з перших відомих інституцій були видання римського юриста Гая у II ст. та одна з чотирьох частин збірки чинного римського права у VI ст. Згодом терміни «*institutum*» й «*institutio*» почали вживатися у багатьох мовах світу і набули поширення серед політиків та науковців.

Щодо використання термінів «інститут» й «інституція», то ми погоджуємось із думкою В. Вольчика, що в англomовній науковій літературі вживається термін «*institution*», що в традиційному перекладі означає інститут. Хоча переклад терміна «*institution*» як інституції є більш влучнішим, але традиційно в українській мові його розуміють як інститут [1].

Ідеї інституціоналізму з'явилися у США на межі XIX–XX ст. як самостійна течія в економічній науці. У поняття «інституція» представники цієї течії включили різні чинники (держава, приватна власність, підприємництво, монополії, профспілки, сім'я, звичаї), які зумовлюють звички, звичаї, різні рішення індивідів, суб'єктів господарювання, організацій, держави.

Інституціоналісти рушійною силою економіки поряд з матеріальними чинниками вважають також духовні, моральні й правові чинники, що розглядаються в історичному контексті. Інакше кажучи, інституціоналізм як предмет свого аналізу висуває як економічні, так і неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку, не розділяючи об'єкти дослідження (інститути) на первинні або вторинні та не протиставляючи їх один одному.

Т. Веблен, один із засновників інституціоналізму як нового напрямку економічної науки, що зародився наприкінці XIX – на початку XX ст., дав йому таке визначення: інституціоналізм – це встановлене у країні стійке середовище суспільних домовленостей, норм, угод, мотивів поведінки [2].

В інституціоналізмі слід розрізняти низку напрямків, одним з яких є психобіологічний (Т. Веблен), що пропагує соціальний дарвінізм і заклав методологічні та теоретичні основи інституціоналізму. Відданість спільним теоретико-методологічним основам властива Дж. Коммонсу (правовий інституціоналізм), У. Мітчелю (кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм). Надалі ідею інституціоналізму розвинули А. Берлі та Г. Мінз (теорії трансформації), Ф. Перру (державний дирижизм), запропонувавши у своїх працях ідею підвищення ролі держави в економіці з метою найбільшого задоволення інтересів різних верств суспільства.

Ф. А. фон Хайєк вважає, що мораль є тим інститутом, який створює інформаційне поле безпосередньо для відносин обміну, що характеризується економічною поведінкою. Результат культивування загальних моральних норм полягає у виникненні «розширеного порядку людського співробітництва» (так він називав соціально-економічну систему). Тому в суспільстві для нормального функціонування економічної системи необхідне тривале існування соціальних інститутів з формування і поширення моральних норм. Без засвоєння відповідних норм моралі більшість членів суспільства не має підстав для розширення людського співробітництва. Норми моралі, за Хайєком, сприймаються індивідами у процесі наслідування або навчання в межах найменшої ланки суспільства – сім'ї.

У 1950–1960-ті рр. отримав розвиток так званий оновлений інституціоналізм Дж. К. Гелбрейта. Втручання держави, на його погляд, необхідне для вирішення головних проблем сучасної економіки, в основі якої містяться суперечності між системою, основою якої є гігантські корпорації, та ринковою системою, в яку входять малий бізнес, аграрний сектор, охорона здоров'я, транспорт тощо. Дж. К. Гелбрейт провідним вважає інститут великої фірми, який за допомогою створеної організації панує над споживачем, диктує правила гри на ринку, створює попит на нові товари.

Доволі розгорнуте визначення інституту дає К. Менар: «Під інститутом ми розуміємо діючу в історичних умовах сукупність соціально-економічних правил, над якими індивіди або групи індивідів в основному не владні як в короткостроковому, так і в середньостроковому плані. З економічної точки зору ці правила націлені на те, щоб визначити умови, в рамках яких може здійснюватися індивідуальний чи колективний вибір розміщення і використання ресурсів» [3]. У своїх працях К. Менар показує відмінності між інститутами, ринками й організаціями. Вони, на його думку, полягають у тому, що інститути не є механізмами координації і сприяють визначенню суспільно-історичних умов, за яких можуть засновуватися ці механізми [3]. Ідеї інституціоналізму набули поширення у Західній Європі, а з 1990-х рр. – у Східній Європі та Україні («нова інституційна теорія»). На Заході нові напрямки економічної теорії отримали розвиток у працях Р. Коуза (1991), Д. Норта (1993).

Д. Норт, Е. Фуруботн і Р. Ріхтер це поняття трактували як «правила гри», які вони розуміли як неформальні обмеження на взаємовідносини людей (табу, звички, традиції, кодекси поведінки) та формальні норми (конституція, закони, права власності). На думку Л. Девіса і Д. Норта, інституційне середовище – це «сукупність основних політичних, соціальних і базових правових норм, що регулюють економічну і політичну діяльність» [4, с. 133].

Д. Норт дав визначення інституцій як спеціально створених обмежувальних запобіжників, що регламентують взаємовідносини між людьми. «Те, як організації виникають і розвиваються, в основному визначається інституційною основою», – зазначив він [5, с. 13]. Погляди цього вченого на

сутність інституту отримали розвиток у дослідженнях Дж. Ходжсона і Дж. Серлі.

Джеффри Ходжсон визначає інститути в такий спосіб: «Інститути, в основному, – довговічні системи сформованих і вкорінених правил, які надають структуру соціальних взаємодій. Тобто, інститути – суть системи соціальних правил. Термін «правило» тут трактується в широкому розумінні, як припис або установка в певній ситуації X роботи Y. Тобто до них включають норми поведінки, соціальні конвенції, юридичні і формальні правила» [6, с. 22–26].

Це положення можна трактувати таким чином: середні за розмірами сільськогосподарські підприємства України характеризуються низькою економічною ефективністю і конкурентоспроможністю через відсталість застосовуваних технологій та використовуваних машин (X). З огляду на це необхідно провести у прискореному режимі їх модернізацію, зокрема впроваджувати інноваційні технології й оновлювати машинно-тракторний парк (Y).

Д. Серл зміст існування інститутів вбачає не просто в обмеженні дій людей, а в тому, що вони породжують такі повноваження, як «права, обов'язки, зобов'язання, санкції, дозволи, довіреності, вимоги та посвідчення» [7, с. 7–9]. У цьому простежується паралельність поглядів Серла і Бьюконнена щодо ролі та значення законодавства в економічному розвитку суспільства. Однак Дж. Ходжсон, на відміну від Д. Норта, зараховує до інститутів тільки «довговічні, що склалися і вкорінені правила» [6, с. 25]. Отже, розглянуті погляди Д. Норта, Дж. Ходжсона та Дж. Серла на сутність інституту вказують, що принципових відмінностей в їх позиціях немає. Усі перелічені вчені трактують інститути як формальні й неформальні правила (розпорядження, настанови), які, з одного боку, накладають обмеження на поведінку людей, а з іншого – породжують нові можливості вибирати варіанти дій у межах цих правил. Використання інституційної методології, заснованої на широкому розумінні феномену соціально-економічних інститутів у поєднанні з положеннями сучасних концепцій економічного розвитку, дає змогу не тільки аналізувати різноманітні внутрішні механізми функціонування сільськогосподарського виробництва, а й деталізувати різні параметри зовнішнього середовища, що утворює той контекст, в якому змушені функціонувати суб'єкти аграрного сектору економіки.

Вивчення проблем становлення, функціонування та ефективності різних інституційних утворень займає значне місце у вітчизняній економічній науці, дедалі більше уваги з боку науковців привертають теоретичні й практичні аспекти здійснення інституційних перетворень. Так, серед вітчизняних учених дослідженнями окремих аспектів інституціонального середовища займалися науковці О. Амоша, З. Варналій, Л. Васильєва, З. Ватаманюк, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, Ю. Губені, В. Дементьєв, М. Долішній, М. Дубініна, М. Кропивко, В. Лагутін, Ю. Лопатинський, М. Малік, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, О. Шпикуляк, А. Чухно, О. Яремко та ін.

Так, А. Чухно наголошує на деяких відмінностях у визначенні термінів «інститут» й «інституція». Інститут розуміється як процес закріплення звичок і звичаїв на макрорівні у формі права та організації, тоді як інституція – це неписані правила (ментальний порядок у суспільстві), що формуються «знизу» з макрорівня [8].

Розвиток аграрної сфери економіки та її ефективне функціонування визначаються передусім розвиненістю його інституцій. Т. Еггертсон вважає, що всі великі інституційні зміни відбуваються повільно і новоутворені інститути є результатом трансформації соціально-економічних умов, які формують індивідуальну поведінку та очікування людей. Економічні системи розвиваються еволюційним шляхом, і вибір форм господарювання та їх ринкова ефективність як у біологічних, так і технологічних системах залежать від моделі попереднього розвитку [9].

Сучасний інституціоналізм, на думку Ю. М. Лопатинського, вивчає й описує механізми регулювання, впорядкування суспільного життя, діяльності і поведінки людей з урахуванням сукупності прийнятих соціальних норм, звичаїв, зразків поведінки (інститутів); досліджує форми організацій та інституційну структуру виробництва, контрактні угоди й ін. Предметом дослідження сучасного інституціоналізму є інституційне середовище, форми власності, форми господарювання [10, с. 24].

Незважаючи на значні наукові дослідження і здобутки, в економічній літературі не має комплексного дослідження інституційного середовища аграрного сектору економіки, відсутній системний підхід до становлення інституційного середовища аграрного сектору економіки, розрізнено трактується окремі інституційні чинники розвитку суб'єктів господарювання сільського господарства в умовах впливу глобалізаційних викликів.

Погоджуємось із думкою вчених, зокрема Ю. Губені, що нинішній незадовільний стан аграрного сектору пов'язаний з недостатнім інституційним забезпеченням аграрної реформи та її подальшим розвитком. «Коли для більшості країн постсоціалістичної Європи аграрна реформа та подальша аграрна політика стали етапом інтеграційної підготовки до ЄС, то у нас ці складові є своєрідною самоціллю, «річчю в собі», що має другорядні завдання» [11, с. 94]. Так, невдале реформування аграрного сектору економіки Л. М. Васильєва пояснює відсутністю належного інституційного забезпечення, «відсутністю підготовлених заходів, недооцінкою впливу неформальних інститутів – звичок, традицій; значною інертністю розвитку суспільства; недостатнім рівнем знань і правової освіти» [12, с. 379].

Теоретико-методологічне обґрунтування сутності, місця та ролі інституціоналізму в економічній теорії – це доволі складне та неоднозначне питання. В основі інституціоналізму як напряму

дослідження лежить необхідність більш ґрунтовних досліджень поведінкових характеристик людини в межах ринкової ідеології, і він є поєднанням «соціально-психологічних, політичних, правових аспектів наукового пошуку» [13, с. 142].

На думку О. Піменової, інституційне забезпечення передбачає передусім створення в сільському господарстві умов для розвитку раціональних форм господарювання [14, с. 66]. Е. Райнерт переконаний, що сьогодні нова інституційна економічна наука, яка базується на стандартній теорії із підручника з економіки, міняє причину та наслідок місцями, стверджуючи, що в бідності винна нестача інститутів, а не відсталий спосіб виробництва [15, с. 96].

Ознайомлення з теоріями вчених-інституціоналістів щодо перспектив інституційних перетворень в аграрному секторі вітчизняної економіки дає змогу зробити такі висновки. По-перше, не можна розраховувати, що створені у сфері сільського господарства незначні передумови для розвитку вільного ринкового обміну дадуть змогу йому істотно розвинутися. По-друге, дійсний розвиток механізму ринкової координації є можливим тільки після тривалої соціокультурної еволюції або ґрунтового навчання навичок цивілізованої ринкової поведінки певної маси членів суспільства. По-третє, з огляду на сучасні тенденції, а не об'єктивні закони суспільного розвитку завжди існує ймовірність розвитку в протилежному напрямку. По-четверте, через охарактеризовані вище загальноцивілізаційні особливості суспільного розвитку, які проявляються у тому, що процеси в аграрному секторі є залежними від тенденцій у галузях промисловості, на сільськогосподарське виробництво будуть мати вплив різні інтереси з боку промисловості.

На основі викладеного вище можна констатувати, що інституціоналізм – це відносно новий своєрідний напрям в економічній теорії, що охоплює крім економічної складової, ще й соціальні, правові та політичні чинники, які доцільно використовувати в аграрному секторі економіки України. При цьому система інститутів перебуває в тісному взаємозв'язку з двома іншими найважливішими громадськими системами: системою інтересів та системою очікувань. Система інтересів об'єднує всі рівні, сфери і галузі економіки й охоплює інтереси галузі, корпорацій, підприємств та окремих суб'єктів господарювання аграрного бізнесу. Очікування, відповідно, відображають бачення цим суб'єктом можливої реакції інших зацікавлених груп на ті чи інші зміни. Суб'єкти господарювання аграрного бізнесу очікують від держави захисту своїх інтересів, держава ж очікує від них доброзичливого ставлення до власних ініціатив. Якщо система взаємних очікувань у країні серйозно порушується, то в економіці виникають приховані напруги, якщо ж це супроводжується і порушенням інтересів, то незначний імпульс може завдати шкоди всій структурі. Інститути не мають конфліктувати із системами взаємних очікувань та інтересів суспільства.

Як і будь-яка складна багаторівнева система, економічні інститути потребують певної класифікації. Виділяють певні рівні інституційної системи [5; 16; 17; 18].

До першого рівня інституційної системи належать інститути, що безпосередньо впливають на адаптацію до певних умов економічних агентів, – суб'єкти господарської діяльності (держава, домогосподарства). Другий рівень економічних інститутів утворюють самі суб'єкти господарської діяльності та домогосподарства, які відповідно мають складну систему економічних і соціальних цілей (підтримання постійної платоспроможності, підвищення прибутковості капіталу, що використовується, зростання конкурентоспроможності продукції, що випускається, створення нормальних умов праці для працівників, забезпечення сприятливого мікроклімату тощо).

Процес суспільного відтворення забезпечує обмін діловою інформацією між основними суб'єктами економічної діяльності (суб'єктами господарської діяльності, банківським сектором, державними структурами). Їх дії в умовах загальної глобалізації мають узгоджуватися міжнародними інститутами, які становлять третій рівень інституційного середовища. До четвертого рівня економічних інститутів доцільно зарахувати олігархічну верхівку, яка лобіює у власних інтересах економічну політику, що проводиться державними органами, і займає панівне становище в багатьох галузях економіки. До п'ятого переважно належать органи державного управління, великі транснаціональні корпорації, міжнародні урядові й неурядові економічні та фінансові організації, що впливають на глобальні трансформаційні процеси.

Інституційні зміни потребують систематичних зусиль і витрат протягом тривалих періодів часу на основі виважених, належним чином сформульованих та оперативних відкоригованих програм. За відсутності таких програм передбачувані зміни не відбуваються або затягуються і супроводжуються високими витратами. Це в реальності сталося в аграрному секторі економіки України.

Ю. Я. Лузан вважає, що базовими складовими успішної аграрної політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави на системи аграрного бізнесу, які «...при гармонізованій взаємодії з ринковими механізмами саморегулювання створюють сприятливі умови для його ефективного розвитку, поєднуючи приватні й суспільні інтереси» [19, с. 30]. Головними напрямками інституціональних змін у період трансформаційних перетворень сучасного аграрного сектору Д. А. Міщенко вважає такі [20, с. 134]:

– створення сприятливих ринкових умов для реалізації інституціональних перетворень економіки та аграрного сектору відповідно до сучасних глобалізаційних викликів і для європейської

інтеграції зокрема;

– зосередження зусиль на забезпеченні продовольчої безпеки країни, забезпеченні національних пріоритетів, а також реалізації конкурентних переваг вітчизняного агросектору та формування конкурентоздатного виробника сільськогосподарської продукції;

– усунення будь-яких проявів корупції, бюрократизації, тінізації, рейдерства й інших негативних діянь нормативно-правового характеру;

– поживлення інвестиційної діяльності як першооснови інноваційного оновлення засобів виробництва, підвищення продуктивності праці і, як результат, нарощування обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Серед основних проблем інституціонального характеру вітчизняного аграрного сектору в сучасних умовах Л. М. Васильєва виділяє такі:

1) повільна адаптація ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи агрогосподарювання;

2) незадовільна модифікація старих і формування ринкових інститутів;

3) неузгодженість системи регулювання аграрного ринку, інституцій та інститутів із традиційними економічними відносинами;

4) відсутність комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку і регулювання аграрного ринку [21, с. 379].

Інституційна структура аграрного сектору – це складна соціально-економічна система, що містить економічні, господарські, організаційно-правові, морально-етичні та інші елементи. Виділяють такі групи інститутів.

Інститути влади. В інституційній структурі аграрного сектору вагоме місце займають інститути влади. Формування ефективного інституційного середовища є неможливим без активного втручання держави.

Держава – це регулятор і координатор функціонування інституційного середовища розвитку економіки. Безпосередня участь держави в розвитку економіки може бути здійснена в результаті фіскальних заходів, зокрема: оподаткування, що стимулює інноваційну діяльність; фінансування різних інноваційних проектів та розробок, видачі грантів на конкурсній основі.

Пряме і непряме державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання забезпечує баланс їх інтересів в економічній діяльності, створення відповідної інфраструктури, формування інвестиційно-інноваційного клімату. Отже, забезпечуючи реалізацію інституційного аспекту розвитку аграрного сектору, держава створює сприятливі передумови для нього.

Інститути-норми. Проведення реформ в аграрному секторі без чіткої стратегії розвитку, без дієвого правового забезпечення в нових організаційно-правових утвореннях призвело до здійснення так званої «косметичної» інституційної реформи: назви підприємств змінилися, а новий правовий статус підприємств було визначено недосконалим законодавством. Потенціал аграрного сектору в цих умовах виявився неефективним. Передусім це було пов'язано з таким: внутрішній стан ресурсів та питання власності на ці ресурси не відповідали новій інституціональній формі, а невирішені законодавчі питання стали гальмом для подальшої інституційної трансформації. В результаті, крім неефективних реформ, у суспільному виробництві очікуваного розвитку не показав індивідуальний приватний сектор у формі селянських фермерських господарств і повною мірою не вдалося отримати результату від часткової кооперації виробництва.

Інститути-організації. Економічна реформа в аграрному секторі, що проводилася на початку 1990-х рр. торкнулася інституцій. У результаті трансформації була сформована нова аграрна структура.

В концептуальному аспекті сутність аграрної структури визначається формами власності та законодавчими актами, що є основою для всієї системи виробничих відносин. Значну роль при цьому відіграє організаційно-правова форма суб'єктів господарювання. Відповідно, однотипними були й зміни в аграрній структурі: зменшилася питома вага колективних господарств у валовій продукції сільського господарства і зросла частка особистих селянських господарств та господарств населення.

Влада, проводячи аграрні реформи в 90-х рр. ХХ ст. в Україні, вважала, що при дотриманні методичних рекомендацій міжнародних фінансових інституцій самі по собі сформуються фундаментальні основи ринкових структур в аграрному секторі вітчизняної економіки, а конкурентне середовище створить стимули для досягнення автоматичної рівноваги між різними елементами організаційних структур господарювання і ринку. При цьому особливо наголошувалося на необхідності забезпечення безперешкодного виходу з колгоспів та радгоспів всіх бажаних з метою створення селянських (фермерських) господарств. Поліпшення продовольчого забезпечення населення України передбачалося здійснювати на основі створення на базі колгоспів і радгоспів великої кількості селянських (фермерських) господарств. У підсумку реформа була зведена переважно до переділу власності (як майна, так і землі). Питання ж докорінного оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, забезпечення сільськогосподарських товаровиробників високопродуктивними засобами виробництва, вдосконалення технологій виробництва, налагодження у сільськогосподарських підприємствах двосторонніх господарських зв'язків, агросервісу, лізингу,

кредитування на пільгових умовах, страхування, переробки продукції та налагодження на ефективній основі міжгалузевго обміну продуктами праці так і залишилися не вирішеними.

В умовах нерозвиненості інфраструктури ринку перехід колгоспів та радгоспів на ринковий (фермерський) тип господарювання «з ходу» не вдався. З огляду на труднощі, що виникли в сільськогосподарських підприємствах за умов, коли основна маса колгоспів і радгоспів опинилася на межі виживання, інтереси сільських трудівників вимушено переключаються у сферу сімейного господарювання – особисті селянські господарства, від діяльності яких вони отримували основний дохід. Виникла ситуація, коли особисті селянські господарства – при слабкому розвитку інфраструктури ринку, фінансових, матеріальних та технічних ресурсів – стали залежати від колгоспів, а пізніше від колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які надавали земельні наділи, постачали кормами, технікою, насінням тощо. У період переходу до ринкових форм господарювання, як і в попередніх соціально-економічних формаціях, функції життєзабезпечення та підтримки соціальної сфери села, незаможних верств населення і пенсіонерів продовжували виконувати переважно особисті селянські господарства, а пізніше долучилися приватні й колективні господарства, створені на основі проведеної реструктуризації КСП. Все це дало змогу забезпечити умови виживання сільських жителів та здійснити підтримку інерційності розвитку аграрного сектору, що і пояснює парадокс стійкості їх збереження, незважаючи на всі ринкові реформи.

Проведені у країні аграрні реформи й трансформація на їх основі форм господарювання мали стати основою конкурентного середовища в аграрному секторі економіки та сформувати інститут підприємництва в аграрній сфері. Дійсно, на початку проведення земельної реформи в Україні визнавалася необхідність інституційних змін з основним акцентом на інститут приватної власності. Однак згодом ці інституціональні перетворення стали обмежуватися внутрішньогосподарськими аспектами, зокрема невідпрацьованим механізмом реалізації земельних і майнових паїв у реорганізованих підприємствах «доринкових» форм господарювання: колишніх радгоспів та колгоспів. Відсутність механізму реалізації прав власності призвело до того, що цим скористався «адміністративний ресурс», наприклад, керівники нових реорганізованих форм господарювання, які самостійно стали розпоряджатися виділенням земельних і майнових паїв, включаючи оформлення документів, визначення фактичної відповідності земельного паю в загальній структурі земельної власності господарства на свій розсуд. Внаслідок цього власники де-юре земельних паїв виявилися: по-перше, далеко не в рівних умовах; по-друге, виділення земельних паїв здійснювалося в обставинах повного вакууму інформації. В підсумку це призвело до того, що велика частина нових власників не змогла належним чином скористатися реалізацією свого права власності де-факто, зокрема для організації самостійних господарств підприємницького характеру навіть за наявності стійкої мотивації в цьому напрямку.

Отже, формальний інститут приватної власності на землю не приніс свого ринкового наповнення, оскільки, як показує практика, законодавче закріплення факту приватної власності на землю без чітко прописаних механізмів його реалізації не вирішує загальної проблеми підвищення ефективності в аграрній сфері економіки. Селянин, не будучи власником де-факто, не може вільно вивести з неефективного розпорядження сільськогосподарського підприємства свій земельний пай та передати його для ефективного використання. Дуже часто власники земельних паїв є власниками лише номінально: вони можуть роками не знати, якою ділянкою землі володіють. Тому нині існує потреба у здійсненні процесу межування контурів земельних паїв і виділенні конкретних ділянок землі. В сучасних умовах продовжує залишатися актуальним питання вдосконалення інституту приватної власності на землю та подальшої розробки механізму реалізації прав власності в ході здійснення аграрних перетворень. Недосконалість цього інституту не могла не відобразитися на трансформації форм господарювання в аграрній сфері економіки, їх структурі, розвитку організаційних форм підприємництва.

Заплановані цілі реформування аграрного сектору не були досягнуті передусім через недостатній розвиток формальних інститутів ринкової економіки. Трансформація колективних і державних сільськогосподарських підприємств у селянські (фермерські) господарства як сучасного ринкового інституту підприємництва в аграрній сфері та створення альтернативи великим організаційним формам господарювання у вигляді КСП відбулася неефективно. Інституційна невизначеність прав власності сприяє розширенню неформального сектору економіки, негативно позначається на інвестиційних процесах, зумовлює бартеризацію в орендних відносинах земельних ділянок, послаблює довгостроковий попит на захист прав власності та є одним з основних стримуючих чинників інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Саме цим моментом скористався великий капітал, що призвело до виникнення в Україні сучасних латифундій – агрохолдингів. Земельні банки цих новоутворень сягають понад 10 тис. га орендованих земель.

Погоджуємося з думкою вчених про те, що нинішній стан зумовлює необхідність удосконалення інституціональних передумов формування ефективної структури власності та інструментів управління нею [22, с. 9]. Інституційні відносини в АПК формуються у процесі взаємодії агентів і суб'єктів в економіці та є головним механізмом задоволення й узгодження різноманітних їхніх інтересів на основі панівних у суспільстві норм. Домовленість між суб'єктами взаємодії досягається з використанням

погоджувальних процедур, угод про співпрацю і формування збалансованих пріоритетів розвитку економічних відносин в аграрній сфері. При високому рівні узгодженості інтересів господарська діяльність суб'єктів буде ефективною, оскільки гарантовано зменшуються трансакційні витрати.

Суб'єктами взаємодії в аграрному секторі виступають сільськогосподарська кооперація, фінансово-промислова група (ФПГ), агропромисловий холдинг, агропромисловий комбінат, аграрний кластер, окремі сільськогосподарські товаровиробники. Великі агропідприємства й агрохолдинги як суб'єкти економіки більш активно включені в коопераційні зв'язки та інституційні відносини взаємодії. Як ефективна форма господарської діяльності вони мають високий ступінь адаптивності, здатні гнучко й оперативно реагувати на економічні, інституційні та ринкові зміни. Інтегровані структури (кластери) багатфункціональні і більшою мірою здатні розвивати відносини конкуренції. Так, у концепції розвитку вітчизняної аграрної економіки аграрний кластер визначається як система взаємопов'язаних форм організації діяльності (сільськогосподарських підприємств, особистих підсобних господарств, селянських (фермерських) господарств та ін.), інтегрованих з метою одночасного і взаємопов'язаного вирішення завдань охорони навколишнього середовища та впровадження у виробництво інноваційних технологій, що перетворюють «відходи» на ресурси ефективного розвитку сільського господарства. Ефективність взаємодії суб'єктів у цих інтегрованих структурах залежить від вибору моделі взаємовідносин і принципів – інституційних та економічних.

Отже, для розвитку ринкових принципів у сільськогосподарському виробництві необхідне створення особливих умов. Такі умови можуть підтримуватися двома основними рушійними силами: 1) на основі живої зацікавленості самих сільськогосподарських виробників; 2) за допомогою відповідних заходів державної інституційної політики.

У такій ситуації необхідним елементом державної політики, націленої на продовження і поглиблення розпочатих реформ у напрямку ринкової трансформації сільськогосподарського виробництва, має стати створення додаткових умов для підвищення економічної привабливості агробізнесу. Без проведення таких заходів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі ринкових механізмів буде серйозно ускладнено.

Головна мета інституційних перетворень в аграрному секторі економіки – це підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва й забезпечення продовольчої безпеки. Зміни відносин власності та подальша трансформація економічних відносин, господарського механізму і соціальної структури аграрного сектору економіки мають забезпечити умови для більш динамічного розвитку галузі в майбутньому. Реалізація цієї мети приведе до формування розвинутої ринкової інфраструктури, конкурентоспроможності суб'єктів агропродовольчого ринку, підтримки прибутковості його учасників при еквівалентному обміні між сільським господарством та пов'язаними з ним галузями і всієї національної економіки.

Реальний швидкий розвиток в аграрному секторі є можливим лише за умов дієвої інституціональної модернізації і створення належного інституціонального середовища, необхідного для ефективного ведення господарської діяльності в сільському господарстві на основі стратегії загальної модернізації галузі. Тільки при злагодженій роботі сільськогосподарських підприємств усіх форм власності з використанням високопродуктивної техніки, енергоощадних технологій, із залученням висококваліфікованих фахівців можливе створення конкурентоздатного аграрного сектору економіки.

Модернізація інститутів – це складний процес, який триватиме не один рік. Він має охопити системні перетворення усіх інститутів – економічних, соціальних і політичних. Крім цього, на кожному етапі при виборі стратегії й тактики модернізації необхідно врахувати технологічні особливості сільськогосподарського виробництва. Відновлення технічного потенціалу рухомого складу, родючості ґрунту, генетичного потенціалу тварин, меліорація та захист земельних ресурсів і введення нових районованих сортів рослин не підлягають трансформації, тому вони потребуватимуть на своє відновлення значного часу.

На специфіку інституціональної модернізації впливатимуть процеси ринкової трансформації національної економіки та виклики глобалізаційних процесів. При цьому особливо важливою проблемою є формування конкурентоздатного вітчизняного аграрного сектору економіки, створення і розвиток неформальних інститутів, які поряд із формальними інститутами ринкової економіки сприятимуть виходу галузі на якісно новий рівень.

В інституційній структурі вітчизняного аграрного сектору вирізняється існування історично сформованого самостійного підприємництва на землі, яке збереглося в неформальній економіці особистих селянських господарств населення, що за певних інституційних умов здатні трансформуватися у фермерські господарства й сімейні ферми.

Поряд з цим необхідно створити якісно нові формальні інститути:

- нові організаційні форми господарювання на землі;
- удосконалити існуючі державні органи та організації, які би забезпечували ведення земельного кадастру, регулювали закупівельні й реалізаційні ціни, проводили інтервенції продукції сільського господарства, здійснювали моніторинг цін;
- державні контрольні органи ветеринарного, екологічного, епідеміологічного нагляду та ін.;
- фінансові організації, які б обслуговували аграрну сферу з питань надання кредитів, позик,

страхування і відшкодування.

В цих умовах набуває гостроти проблема пошуку ефективних стратегій, механізмів та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі й розробки теоретико-методологічних і організаційно-економічних засад адаптації до системної трансформації економіки на сучасному етапі.

Сучасний аналіз стану аграрного сектору економіки підтверджує те, що інституційні перетворення в ньому здійснюються за відсутності єдиного системного підходу на основі всебічно розробленої чіткої методології та комплексної оцінки процесів. Наукові позиції щодо вирішення цієї проблеми, визначення методів і механізмів ринкової трансформації інституційних процесів, особливо щодо формування нового соціального укладу аграрного сектору є доволі суперечливими.

За основу ринкової трансформації економіки мають бути взяті основні критерії, за якими необхідно здійснювати інституційні перетворення:

1. *Критерій вибору основного тренда* базується на визначенні основного напрямку інституційних перетворень, який у даний час визначатиме ефективність функціонування аграрного сектору та зосередження усіх зусиль державних органів управління.

2. *Критерій наукового підходу* передбачатиме використання у ході ринкових перетворень найновіших досягнень інституційної економічної теорії, імплементацію практичного досвіду інституційних перетворень розвинених країн.

3. *Критерій транспарентності* (відкритості інформації) передбачатиме вільний доступ до інформації щодо прогнозованих змін в інституційній сфері. Забезпечення прозорості й зрозумілості процесів законотворення, їх змін та надання їм зіставного вигляду дадуть змогу створити умови для ефективних інституційних перетворень.

4. *Критерій послідовності* (інфорсменту) передбачає побудову механізмів реалізації інституційних перетворень, постійний моніторинг і усунення при цьому різних труднощів.

5. *Критерій взаємодоповненості* (компліментарності) та *поетапності* інституційних перетворень передбачає, що діяльність новостворених інститутів буде узгоджена з роботою діючих інститутів.

6. *Критерій інноваційності інституційних перетворень* передбачає управління інституційними інноваціями, їх регулювання, підтримку й стимулювання у різних секторах економіки і соціальній сфері.

Дотримання цих критеріїв дасть змогу забезпечити керовану інституційну трансформацію аграрного сектору і його ефективний розвиток у сучасних умовах.

Основні тенденції інституційних перетворень в аграрному секторі економіки України характеризуються розвитком різних за розміром сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією й інтеграцією, оптимізацією і спеціалізацією, розвитком та утвердженням крупних вертикально інтегрованих структур холдингового типу, взаємодією малих форм господарювання і крупнотоварних сільськогосподарських підприємств.

У результаті трансформаційних процесів утворились чотири основні інституційні форми організації сільськогосподарського виробництва, кожна з яких наділена певними специфічними властивостями та ознаками: крупні інтегровані аграрні формування; сільськогосподарські підприємства; особисті селянські господарства; фермерські господарства.

Пропорції участі цих інституційних форм в аграрному виробництві й соціальній забезпеченості сільських територій, доступ до ресурсної бази, державних субсидій, дотацій, кредитних ресурсів, а також механізм їх взаємодії між собою та з органами влади, фінансовими, фіскальними, кредитними структурами потребують подальшого вдосконалення. Вирішення цих завдань є визначальним чинником необхідності управління інституційними перетвореннями в аграрному секторі, комплексному вирішенні вказаних проблем.

Отже, з позиції інституціональної економіки виробництво продовольства, з одного боку, забезпечує здоров'я й добробут нації, а з іншого – стимулює розвиток соціально-економічних взаємовідносин між різними суб'єктами економіки. При цьому перетворення аграрних відносин у ході тривалого періоду сучасної економічної реформи в Україні належним чином не забезпечили необхідних інституційних змін і модернізацію продуктивних сил, адекватних новій моделі національного сільського господарства. Трансформаційні зміни в аграрному секторі у ході реформи мають вкрай суперечливі властивості. З одного боку, створюються передумови для різноманіття форм господарювання та підвищення мотивації до ефективної праці, а з іншого – посилюються руйнівні процеси відтворювальної й технологічної структур. У результаті цього аграрний сектор за своїми якісними параметрами виявився неконкурентоспроможним в окремих галузях. Все це переконливо доводить, що як наукові основи (теорія, методологія, методи), так і практика реформування (стратегія й тактика реформ) у сільському господарстві були не завжди адекватні властивостям об'єктів трансформації. Тому аграрні перетворення мають незавершений характер.

Головним напрямком нової економічної стратегії розвитку аграрного сектору має стати комплекс інституційних реформ, який би передбачав одночасне та взаємопов'язане перетворення базових

інституційних умов економічної діяльності у країні – системи відносин між суб'єктами господарювання і забезпечення виконання контрактних зобов'язань; системи взаємовідносин бізнесу з державними органами, у т. ч. з органами адміністративного регулювання господарської діяльності; фіскальної системи; суб'єктів фінансового сектору економіки тощо.

Інституційні реформи мають бути безпосередньо пов'язані зі зміною парадигми розвитку аграрного сектору економіки України. Суть новітньої парадигми аграрного сектору полягатиме в тому, що держава бере на себе ініціативу створення сприятливих умов для підприємств в аграрному бізнесі, діяльність яких забезпечує зростання зайнятості, доходів, експорту продукції та податкових надходжень. Навпаки, бізнес, який не приносить суспільству віддачі у вигляді податків і зайнятості, має самоліквідуватися. З цією метою державі слід використовувати всі доступні їй інструменти економічної політики: фіскальні важелі, кредитну систему, адміністративне регулювання використання належних державі ресурсів.

Висновки з проведеного дослідження. Для інституційних змін потрібен певний час. Єдиний спосіб скоротити час їх здійснення – це належним чином використовувати економічні, технологічні та організаційно-управлінські знання. Висока значущість вивчення інституційних змін легко простежується на прикладі багатьох розвинених країн, де знання про розвиток інститутів, накопичені у ході реформ, дали їм змогу в останні десятиліття досягти значних успіхів в економічному і соціальному розвитку. Цілком можливим є використання цього досвіду для реформування інституціональних систем аграрного сектору України, але при цьому необхідно враховувати, що в кожній країні інститути створюються за певних соціально-економічних, політичних та технологічних умов. Тому перенести у вітчизняне сільське господарство інститути, створені в різних країнах, без будь-яких змін неможливо. Єдиний правильний шлях реформування – це виробити синтезований підхід, який об'єднає в собі як вітчизняний, так і зарубіжний досвід реформування та буде будуватися на основі аналізу існуючої інституційної системи. До такого синтезованого підходу має входити також розробка основного вектора розвитку як всієї інституційної системи, так і окремих її частин.

Література

1. Вольчик В.В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики / В.В. Вольчик. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 2004. – 320 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса [Електронний ресурс] / Т. Веблен. – Режим доступу: <http://knigi.pw/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/327>
3. Менар К. Экономика организаций / К. Менар. – М. : Инфра- М, 1996. – 160 с.
4. Davis L. Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation / L. Davis, D. North. // Journal of Economic History. – 1970. – V. 30, № 1. – P. 131-149.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 2007. – 180 с.
6. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. Манифест современной институционально-экономической теории / Дж. Ходжсон. Перевод с англ. – М. : Изд. «Дело», 2003. – 464 с.
7. Сёрл Д. Что такое институт? / Д. Сёрл // Вопросы экономики. – 2007. – № 8. – С. 5-27.
8. Чухно А. А. Институціонально-інформаційна економіка : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П.М. Леоненко. – К., 2010. – 687 с.
9. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты [Електронний ресурс] / Т. Эггертсон. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/732949/>
10. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституційні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
11. Губені Ю. Розвиток інституційного середовища аграрної трансформації / Ю. Губені // Аграрна економіка. – 2010. – Т.3, № 1-2. – С. 94-99.
12. Васильева Л. М. Институціональні основи розвитку аграрного сектору економіки / Л. М. Васильева // Університетські наукові записки. – 2011. – № 4(40). – С. 379-383.
13. Шпикуляк О. Г. Институціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії / О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 141-147.
14. Піменова О. Институційні засади сучасних соціо-еколого-економічних форм господарювання в аграрному секторі економіки України / О. Піменова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 10 (163). – С. 63-67.
15. Райнерт Е.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны стали бедными. / Пер. с англ. Н. Автономовой; под. ред. В. Автономова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.
16. Киндзерский Ю. Институты развития: принципы формирования и проблемы использования в экономических преобразованиях / Ю. Киндзерский // Общество и экономика. – 2010. – № 7–8. – С. 57-78.
17. Кузнецов Е. Пробудиться, догнать и устремиться вперед: Механизмы запуска инновационного роста России / Е. Кузнецов: Препринт WP5/2002/07. – М. : ГУ-ВШЭ, 2002. – 68 с.
18. Асаул А. Н. Институциональные единицы в региональном инвестиционно-строительном

комплекс: критерии и методы выделения / А. Н. Асаул, А.В. Лобанов // Экономика Украины. – 2010. – № 11. – С. 47-56.

19. Лузан Ю. Я. Институціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики / Ю. Я. Лузан, О. Ю. Лузан // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 29-37.

20. Міщенко Д. А. Особливості інституційного розвитку аграрного сектору економіки України / Д. А. Міщенко // Економіка та держава. – 2011. – № 11. – С. 134-137.

21. Васильєва Л. М. Институціональні основи розвитку аграрного сектору економіки / Л. М. Васильєва // Університетські наукові записки. – 2011. – № 4(40). – С. 379-383.

22. Розвиток підприємництва і кооперації : інституціональний аспект : монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. М. Заяць та ін.]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 432 с.

References

1. Volchik, V.V. (2004). *Evolyutsionnaya paradigma i institutsional'naya transformatsiya ekonomiki* [Evolutionary paradigm and institutional transformation of the economy], Izd-vo Rostovskogo universiteta, Rostov na Donu, Russia, 320 p.

2. Veblen, T. *Teoriya prazdnogo klassa* [Theory of an idle class], available at: <http://knigi.pw/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/327> (access date August 7, 2017).

3. Menar, K. (1996), *Ekonomika organizatsiy* [Economics of organizations], Infra-M, Moscow, Russia, 160 p.

4. Davis, L. and North, D. (1970), "Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation", *Journal of Economic History*, Vol. 30, no. № 1, pp. 131-149.

5. North, D. (2007), *Instituty, institutsionalnyye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki* [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy], Fond ekonomicheskoy knigi «Nachala», Moscow, Russia, 180 p.

6. Khodzhsan, Dzh. (2003), *Ekonomicheskaya teoriya i instituty. Manifest sovremennoy institutsionalno ekonomicheskoy teorii* [Economic theory and institutions. Manifesto of modern institutional economics theory], Izd. «Delo», Moscow, Russia, 464 p.

7. Sorl, D. (2007), "What is an institute?", *Voprosy ekonomiki*, no. 8, pp. 5-27.

8. Chukhno, A.A., Yukhymenko, P.I. and Leonenko, P.M. (2010), *Instytuttsionalno-informatsiina ekonomika* [Institutional-informational economy], Kyiv, Ukraine, 687 p.

9. Eggertsson, T. *Ekonomicheskoye povedeniye i instituty* [Economic Behavior and Institutions], available at: <http://www.twirpx.com/file/732949/> (access date August 7, 2017).

10. Lopatynskiy, Yu.M. (2006), *Transformatsiia ahrarnoho sektora: instytuttsiini zasady* [Transformation of the Agrarian Sector: Institutional Foundations], Ruta, Chernivtsi, Ukraine, 344 p.

11. Hubeni, Yu. (2010), "Development of the institutional environment of agrarian transformation", *Ahrarna ekonomika*, vol. 3, no. 1-2, pp. 94-99.

12. Vasylieva, L.M. (2011), "Institutional bases for the development of the agrarian sector of the economy", *Universytetski naukovy zapysky*, no. 4(40), pp. 379-383.

13. Shpykuliak, O.H. (2009), "Institutionalism as a Methodology for Interdisciplinary Search in Economic Theory", *Ekonomika APK*, no. 11, pp. 141-147.

14. Pimenova, O. (2014), "Institutional principles of modern socio-ecological and economic forms of management in the agrarian sector of the economy of Ukraine", *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, no. 10 (163), pp. 63-67.

15. Raynert, Ye.S. (2011), *Kak bogatyye strany stali bogatymi, i pochemu bednyye strany stali bednymi* [How rich countries became rich, and why poor countries became poor], Izd. gos. un-ta Vyshey shkoly ekonomiki, Moscow, Russia, 384 p.

16. Kindzerskiy, Yu. (2010), "Development Institutions: Principles of Formation and Problems of Use in Economic Transformations", *Obshchestvo i ekonomika*, no. 7-8, pp. 57-78.

17. Kuznetsov, Ye. (2002), *Probuditsya, dognat i ustremitsya vpered: Mekhanizmy zapuska innovatsionnogo rosta Rossii* [Awake, catch up and rush forward: Mechanisms for launching Russia's innovative growth], Preprint WP5 / 2002/07, GU-VSHE, Moscow, Russia, 68 p.

18. Asaul, A.N. and Lobanov, A.V. (2010), "Institutional units in the regional investment and construction complex: criteria and methods of isolation", *Ekonomika Ukrainy*, no.11, pp. 47-56.

19. Luzan, Yu.Ya. and Luzan, O.Yu. (2016), "Institutionalism – Scientific Platform for Improving State Agrarian Policy", *Ekonomika APK*, no. 2, pp. 29-37.

20. Mishchenko, D.A. (2011), "Features of Institutional Development of the Agrarian Sector of the Ukrainian Economy", *Ekonomika ta derzhava*, no. 11, pp. 134-137.

21. Vasylieva, L.M. (2011), "Institutional bases for the development of the agrarian sector of the economy", *Universytetski naukovy zapysky*, no. 4(40), pp. 379-383.

22. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y. and Zaiats, V.M. (2016), *Rozvytok pidpriemnytstva i kooperatsii : instytuttsionalnyi aspekt* [Development of entrepreneurship and co-operation: the institutional aspect], NNTs «ІАЕ», Kyiv, Ukraine. 432 p.